CSEKE PÉTER*

A TISZTA GONDOLAT, A TISZTA STÍLUS SZERELMESE

SZABÓ ZOLTÁN ÉRTÉKSZEMLÉLETE

Kulcsszavak: homo aestheticus , homo politicus, irodalmi földrajz, irodalmi nemzet, szociológia, szociográfia

EGY RENDKÍVÜLI EMBER A 20. SZÁZADBÓL

„A termet magos – mondja az emlék –, de nem szikár; szálás, a tartása teszi: ez egyenes, szilárd; csontjainak szép épülete masszív, de függőlegesen tagolt; [...] a koponya csúcsívet formáz, nem kupolát; [...] egészben inkább formáival hat ez a jelenség, ez az ember, mintsem színeivel; ezen a termeten vésővel, nem ecsettel munkált a teremtés...”¹ A portréíró Szabó Zoltán jellemzi ekképpen Tamási Áront, akinek életpályáját minden történelmi helyzetben végigkövette. Hogy pontosan és plasztikusan jeleníti meg hajdani küzdőtársát, azt a legszembevetőbben egy Nagy Imre-rajzzal is szemléltethetjük. Sümei György művészettörténész így írja le az ismert 1956-os Tamási-fejet: „Magas, uralkodó homlok, az áll–száj–orr egyénien karakteres. A majdnem teljesen lehunyt szem, a szem alatti mély árok fáradtságról–keserűségről (végtelen kiábrándultságról?) s a befelé figyelés állandóságáról és állhatatosságáról egyaránt vall. A forradalom leverése után, a dermesztő illúzióvesztés vesztglő időszakában erőgyűjtés a Bibliából, a természetfölötti erőktől lehetséges; a bizakodás pedig csak a késő, a messze jövőbe tevődik át”².

Ákár önarcképnek is beillene, annyira találó magára a portréíróra is Szabó Zoltán Tamási-rajza. Sovány, de elegánsan arányos termetű, edzett fizikumú férfiként mutatja be őt születésének századik évfordulóján a Londonban élő Sárközi Máttyás, aki gyermekkorától emlékszik rá, hiszen a *Válasz* megjelenése idején – a háború előtti években édesapja, Sárközi György,

* CSEKE Péter, irodalom- és esztétikatanár: 1945-ben született Recsenyén. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen végzett magyar nyelv és irodalom szakot 1968-ban. Ugyanott doktorált 1995-ben. Nyugalmazott egyetemi tanár, doktori témavezető, az általa alapított média- és kommunikáció-tudományi szakfolyóirat, a *ME-dok* főszerkesztője. Tudományos kutatásainak főbb témakörei a két világháború közötti időszak kisebbségi létértelmezése során alakultak ki. Munkásságára a mikrofilológiai tényfeltárás, a részletkérdések háttérösszefüggéseit feltáró elemzés és a monografikus igényű tanulmány egyaránt jellemző. Legfontosabb publikációi: *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták* (1986/1990), *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája* (1989), *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat* (2000), *Metaforától az élet felé* (1997), *Paradigmaváltó erdélyi törekvések* (2003), *Időrobbanás* (2003), *Fájó sebekből termő ágak* (2010), *Védjegyek* (2011).

1 SZABÓ Zoltán: *Rendkívüli ember*. In: Uő: *Ablakok Erdélyre*. Összegyűjtötte, válogatta dr. TASNÁDI Gábor. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. 164–182.

2 SÜMEI György: *Nagy Imre Tamási-portréi*. Korunk, 1997. 8. 49–53.

a háború után pedig az édesanyja, Sárközi Márta szerkesztette a népi írók folyóiratát – Szabó Zoltán gyakorta megfordult budai otthonukban. Minthogy az emigrációs évtizedekben is közeli kapcsolatban álltak, Sárközinek volt alkalma megfigyelni azt is, hogy mestere, aki mellett az írói inaséveket töltötte, „állandóan fűrt-faragott, fűrészelt, építkezett, otthonait saját kezűleg alakította át a maga képére és hasonlatosságára”.³ Az *Ősök és társak* című posztumusz esszékötetet sajtó alá rendező Czigány Lóránt irodalomtörténész is megigézte a bretagne-i festői kisvárosban, Josselinben saját kezűleg megteremtett harmonikus mikrokozmosz hangulata. Nagy ívű tanulmányában feljegyezte, hogy a homo aestheticus „a kezét is alkotó módon használta”.⁴

Szabó Zoltán életműve iránt a hetvenes évek elején ébredt érdeklődés bennem, amikor a népi irodalomszemlélet kérdéseit tanulmányozva a társadalmi és nemzeti sorskérdéseket a közgondolkodás homlokerébe állító szociográfia műfaji törvényszerűségeit próbáltam felfejteni. *A tardi helyzet*, a *Cifra nyomorúság*, a *Szerelmes földrajz* korabeli erdélyi visszhangjával – doktori értekezésem megírására készülődve – hamarabb találkoztam, mint magukkal a máig emlegetett művekkel. Azt már az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek köszönhettem, hogy az esszéíró Szabó Zoltán is szellemi látkörömbe került az *Ősök és társak* (1984), a *Terepfelverés* (1987), a *Diaszpóranemzet* (1999), a *Nyugati vártán* (2011) szövegeivel.

Hogy 1923-tól csaknem élete végéig kötetnyi szemlecekket, esztétikai megalapozottságú elemzést írt az erdélyi magyar irodalom értékvilágáról is, az csak mostanság jutott tudomásomra; azt követően, hogy a Magyar Művészeti Akadémia felkért: tartsak előadást a budapesti *Napkelet* „Erdélyre nyitó ablakáról”; pontosabban: a folyóirat hasábjain megszólaltatott alkotókról, műveik értékeléséről, az itteni irodalmi élet jelenségeiről és intézményeiről. Kuncz Aladár és Németh László ma is helytálló értékítélete mellett a leginkább Szabó Zoltán tájékozódásigénye és lényeglátása lepert meg. Még inkább meggyőződhettem erről, amikor elolvashattam a Pallas-Akadémiánál 2000-ben megjelent – és régóta hiánycikké vált – *Ablakok Erdélyre* csaknem negyedfélszáz lapját.⁵ A válogató és szöveggondozó Tasnádi Gábor címadása méltó a „homo politicushoz” és „homo aestheticushoz” egyaránt, és az is, hogy az 1972-es Illyés-esszé, *Az ajtónyitó* került a szövegek élére.

Mi készítette arra az alig huszonéves bölcsészhallgatót, hogy a két világháború közötti korszak irodalmi kánonjainak sorába emelje a „három millió magyar koldus” világát megszólaltató műveket? Hát arra, hogy a kisebbségi peremlétre szorított magyarság létkérdéseivel foglalkozzék? Már rég ezt teszi, amikor a szülőföldjükről „kitántorgó” székelyek drámájával ismerkedve Bukarestben is ráeszmél: „a szociális ügy egy a magyarság ügyével”. „Most ide vándorolnak a magyarok Amerika helyett. A szegény Erdélyből a gazdag Regátba, a székelyek új Amerikájába”.⁶

Jogfilozófiai tanulmányai csakúgy közrejátszottak felismeréseiben, mint az, hogy kedvenc tanára, Sík Sándor révén bekerült a cserkészmozgalomba, s ennek hatására 1933-ban szoci-

3 SÁRKÖZI Mátyás: *A tanú*. Korunk, 2012. 4. 79–81.

4 CZIGÁNY Lóránt: *Homo politicus*. (Szabó Zoltánról.) In: Uő: *Gyökértelen, mint a zászló nyele*. Írások a nyugati magyar irodalomról. Szabad Tér, Bp., 1994. 36–63.

5 SZABÓ Zoltán: *i. m.*

6 Uő: *A Vaskapun túl*. In: *Ablakok* 235–237. Lásd még: *Székely kivándorlók Bukarest utcáin*. In: *Ablakok* 237–242.

ográfiai munkaközösséget és *Fiatal Magyarság* címmel folyóiratot indított, a cserkésztaborzások idején pedig falukutatásba kezdett. *A háború utáni fiatalság* című *Napkelet*-írásában azokat a szellemi társakat keresi, akik tárgyilagosan szemlélik és közösségi vállalkozásnak tekintik a „magyarság dolgait”. Akiket a szélső jobboldaltól elriaszt a „bajtársi egyesületek ügyetlen német mintájú hazafias ornamentikája”, de nem találják megfelelőnek „a marxi világképet sem”. Akik „képesek objektíven beszélni a kommunizmusról és Trianonról, minden karakánmagyaros és magyarkodó sallang nélkül.” Az elszakított részek fiatalságában reménykedik, akik „Móriczot, Szabó Dezsőt és Kassákot együtt emlegetik”. A tárgyilagosságot és a mindent számon kérő kritikát fedezi fel a kisebbségi új nemzedékekben: az Erdélyi Fiatalokban, a felvidéki Sarló, a velük együttműködő Szegedi Fiatalok és a budapesti Bartha Miklós Társaság – többnyire erdélyi származású – tagjainak munkaközösségében, majd a kolozsvári Hitel körében.⁷

A harmincas évek derekán ironikusan jegyzi meg, hogy Trianon egyetlen „jótéteménye” a magyar irodalom decentralizációja volt. Erdélyben vélte megtalálni mindazt, amit a korabeli magyar irodalom újdonságának és frissességének lehetett tekinteni. A történelmi tradíciókkal és társadalmi elosztódásokkal magyarázza – amelyek lényegesen mások, mint a magyarországiak –, hogy „csaknem simán” ki lehetett alakítani „azt a külön kultúrát, amit ma az erdélyi írás és az erdélyi művészet jelent”.⁸ Csakhogy mindez akkor nem épülhetett be a megcsonkított ország közgondolkodásába, a történelmi amnézia pedig idült tájékozatlansághoz vezetett. „Lassan-lassan nemcsak területünkől, hanem ismeretünkben is elveszítjük a valóságos Erdélyt” – sóhajt fel harmincas évek derekán.⁹ A magyar társadalom „jobb rétegei” sem ismerik az erdélyi lapokat, könyveket, a kisebbségi életben született kultúrát. Az erdélyi kérdéseknek pár szakértője van az országban, holott ezer kellene hogy legyen. Mindezt Bukarestben állapítja meg Trianon tizenötödik esztendejében.¹⁰

ABLAKOK ERDÉLYRE

Kedvenc kifejezése: „a kised Erdély”. Nevezi olykor „a másik hazának” is. A szintagmák mögött felsejlik a krisztusi szeretet, a ragaszkodás, nem ritkán az aggodalom, aminthogy megvilan az erőt sugárzó reménység is. Például amikor Tamásról ír. „Erdélyt nem elég szeretni – ekképp összegezi tapasztalatait 1941-ben –: ismerni is kell. Igazán csak az szeretheti, aki nemcsak a sérelmeket tartja számon, és nemcsak a fájdalomon kesereg, hanem ismeri a két fekete évtized építő harcait, forró eredményeit és méltatlan kudarcait, egyesek és kevesek szent próbálkozásait és az egész kisebbségi nemzet nagy erőpróbáit”.¹¹

Világosan látja egyszersmind, hogy az erdélyi magyar társadalomban is megvannak ugyanazok a hibák, mint a magyarországiában. A különbség csak annyi – figyelmeztet 1938-ban –, hogy Erdélyben százszorososan nyom a latban minden, „s a hibák súlya nehéz időben

7 Uő: *A háború utáni fiatalság*. *Napkelet*, 1933. 570–578.

8 Uő: *Erdélyi körkép*. In: *Ablakok* 42–49.

9 Uo.

10 SZABÓ Zoltán: *Utazás 1935-ben Németh Lászlóval*. In: *Ablakok* 233–235.

11 Uő: *Egy kisenciklopédia két évtizedről*. In: *Ablakok* 190–216.

mérhetetlenné növekszik”.¹² Hasonló gondolatokra lehetett bukkanni 1933-tól az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain is – főként az általa nagyra becsült László Dezső írásaiban (*Bűneink, betegségeink; Bomlás vagy egység?; Világnézetünk apológiája*).¹³

A bécsi döntés után első dolga, hogy Erdély-ismereti „kisenciklopédiát” állítson össze, amelyben intézményeket, közösségeket mutat be, Erdélyben használatos fogalmakat értelmez. Nem törekszik filológiai teljességre, sokkal inkább az összkép (ő tájképnek nevezi) érzékeltetésére. „A festő is elhagy egyes részeket, másokra több színt rak fel, és bátran bosszankodhatik, aki csak ezt a részletet nagyítózza. A festőnek az egész jár az eszében, és aki azt óhajtja látni, neki ad igazat” – olvasható a felvezetőben. Szabó Zoltán fogalmi hálója ma is alkalmas lehet a társadalompolitikai és művelődéstörténeti mélymerítésre:

ÁGISZ (Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezet) – ASTRA (Erdélyi Románok Művelődési Egyesülete) – Barabás Miklós Céh – Báthory–Apor Szeminárium – Bolyai Kör – Brassói Lapok – Csucsai paktum – EGE/EMGE (Erdélyi Gazdasági Egyesület/ Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) – Ellenzék – erdélyi szabadelvűsök – erdélyi irodalom – Erdélyi Fiatalok – Erdélyi Gazda – Erdélyi Helikon – EMÍR (Erdélyi Magyar Írói Rend) – Erdélyi Múzeum – Erdélyi Római Katolikus Népszövetség – Erdélyi Szépművés Céh – Erdélyi Tudósító – etnikai eredet – falumunka – felekezeti iskolák – Felekezetközi Egyetem – Onisifor Ghibu – Gyulafehérvári Határozatok – Hasznos Könyvtár – Hídverés – Hitel – impériumváltozás – inspektor – Józseffalva – kaláka – Keleti Újság – Kemény Zsigmond Társaság – Kolozsvári Egyetem – „koncentra” – konverzió – Korunk – kultúrzóna – MADOSZ (Magyar Dolgozók Országos Szövetsége) – Magánoktatási törvény – Magyar Ház (Temesvár) – Magyar Lapok – Magyar Nemzeti Párt – Magyar Népközösség – Magyar Néppárt – Magyar Szövetség – Marosvécs – Medgyesi Határozatok – névelemzés – Nemzeti Újjászülötés Frontja – Országos Magyar Párt – Önrendelkezési Nemzetgyűlés (Kolozsvár, 1918. december 22.) – passzív rezisztencia – Pásztortűz – reformcsoport – Regát – repatriálás – román cenzúra – Romániai Magyar Dalosszövetség – Romániai Református Egyház – Romániai Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház – román választások – Sachsentag – sérelmi politika – Státus – székely anyaváros – székely főváros – szenátus – „Szózat” (1922. február 5.) – szövetkezeti mozgalom – Teleki Téka – Tized (a Magyar Népközösség szervezeti alapja) – Tizenegyek (1923) – transzszilvanizmus – Unitárius Egyház – Vasárnapi Szó – választási kormány – Vásárhelyi Találkozó – „viharügynök” (Kós Károly epitheton ornansa).

A magyarországi olvasók Erdély-szemléletének alakítója 1933-ban és 1934-ben egyrészt a *Napkelet*, másrészt az általa indított és szerkesztett *Fiatal Magyarság* hasábjain fejtette ki nézeteit, később az *Élet*, az *Új Kor*, a *Válasz*, a *Magyar Kultúra*, a *Hitel*, a *Magyarország*, az *Új Szellem*, a *Magyar Nemzet*, a *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, az *Új Magyarság*, az *Irodalmi Újság*, az *Új Látóhatár* olvasóinak értékvilágát gazdagította.

Történelmi arcképcsarnoka plasztikusan jeleníti meg a „reálisan látó nagy magyarok” családfáját (László Dezső). Eljárásával a közgondolkodást akarja szilárd alapokra helyezni. Fráter György (1482–1551), Szenci Molnár Albert (1574–1633), Bocskai István (1557–1606),

12 Uő: *Erdély ügyében*. In: *Ablakok* 42–49.

13 LÁSZLÓ DEZSŐ: *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta CSEKE Péter. Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 1997.

Bethlen Gábor (1580–1629), I. Rákóczi György (1645–1676), Apáczai Csere János (1625–1659), Teleki Mihály (1640–1690), Bethlen Miklós (1642–1716), Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842), báró Wesselényi Miklós (1796–1850), Bölöni Farkas Sándor (1795–1842), báró Kemény Zsigmond (1814–1875) alakját hozza közelképbe. A kellemetlen igazságokkal szembenező képessége Kemény Zsigmonddal rokonítja – állapítja meg Czigány Lóránt, aki a közvetlenül ható elődök közül Babits, Szekfű és Pethő Sándor hatását tekinti mérvadónak.¹⁴

A Kárpát-medencei viszonyrendszereket tanulmányozó Szabó Zoltán örömmel fedezi fel, hogy a Trianon utáni helyzetben eszmélkedő fiatal értelmiségiek már túl vannak a magyar történelmi múlt kritikai átértékelésén, és megkezdtek a kisebbségi társadalom reális önismereten alapuló átépítését, egy mindenkit gazdagító modus vivendi kialakítását. E tekintetben a kisebbségideológusok második nemzedékéhez tartozó László Dezső munkásságát tartja példaeztétűnek. Az ő 1934-es „eszmétörténeti genealógiájához”¹⁵ széljegyzeteket fűzve arra figyel fel, hogy a romániai új magyar nemzedék tagjai mellőzik a frázisokat, az élet valóságos kérdéseivel foglalkoznak: fogyasztási szövetkezetekről, hitelszövetkezetekről, az irodalomban megjelenő társadalmi kérdésekről, a falukutatásról, a földműves fiatalságról, a falumonográfiákról értekeznek. „Megannyi reálisan látó fiatalember... [...] Kevés a hiú állásfoglalás, sok a valóságos munkavállalás. Mintha itt, legalább ebben a külsőségeiben szerény füzetben [ti. az *Erdélyi Fiatalok*ban – Cs. P.] nem azért íratnának a cikkek, mert írójuknak jólesik az elmondott szó. Hanem azért, hogy kezdete vagy új indításokra tanulságul szolgál befejezése legyen valamilyen munkának”.¹⁶

Egyik későbbi számbavételében üdvözliz az *Erdély felfedezésére* vállalkozó fiatal írók munkaközösségét (Erdélyi Enciklopédia), a *Székelly bánja* megjelenését, amelynek kiadásához tizenheten adták össze a pénzt. Az Erdélyi Szépművés Céh létrehozásához mérhető teljesítményként értékeli a Vásárhelyi Találkozó életre hívását.¹⁷ Azok az írók, akik 1937-ben a *Magyarország felfedezése* sorozatban a magyar tájat és társadalmat akarták plasztikussá tenni – fejtette ki a Szántódon tartott kisebbségi kongresszuson (1939. június 18–26.) –, következő lépésként ugyanilyen sorozatot terveztek a szomszéd népekről is. Ennek voltak „terepfelvéresei” a romániai (Makkai László, Németh László, Boldizsár Iván, Szabó Zoltán), jugoszláviai (Fejtő Ferenc), napnyugati (Márai), angliai (Cs. Szabó László), stb. útirajzok. Harmincas évekbeli feljegyzései alapján 1975-ben ekképpen indokolja célkitűzésüket: „Egyikük diagnózist készít, s ebben mintha már benne volna a sírfelirat is, másikkuk megszeret egy népet, és ezt korbácsként használja idehaza. Míg odakinn vannak, láthatatlan szállal ide vannak kötve, mihelyt visszajönnek, láthatatlan szállal oda vannak láncolva [...] Mindig kellett nekünk egy horgony odakinn, mindig mániákusan kerestük valahol másutt, amit idehaza akartunk volna, mindig szerettünk egy más népet azért, mert megvalósította, amit mi szerettünk volna megvalósítani...”¹⁸

14 CZIGÁNY LÓRÁNT: *i. m.* 55–56.

15 LÁSZLÓ DEZSŐ: *Reálisan látó nagy magyarok családfája*. Erdélyi Fiatalok, 1934. 2. 37–39. Ua. in: *A kisebbségi élet ajándékai*. 153–156.

16 SZABÓ ZOLTÁN: *Kisebbségi fiatalok*. In: *Ablakok* 30–33.

17 Uő: *Erdély ügyében*. In: *Ablakok* 55–59.

18 Uő: „*Magyarok Romániában*”. 1975. *Vigasztalásul útnak indulunk...* (Magyar útirajzok). Új Szellem (Prága), 1937. 7–10. Ua. in: NÉMETH LÁSZLÓ: *Magyarok Romániában*. Az útirajz és a vita. Szerk. NAGY PÁL. Mentor Kiadó, 2001. 241–248.

Az első kiadványok megjelenése után a hatóságok betiltották a tíz kötetre tervezett *Magyarország felfedezése* sorozatot. A másik elképzelés megvalósulásának a világháborús körülmények útját állták. Főként a „felülkerekedő nációtlan nacionalizmus befolyására”.¹⁹ A revíziós propagandát nevezte ekképpen 1938-ban Szabó Zoltán. „Mert mi az, amit az erdélyi fiatalok ideátról hallanak és kapnak? – tette fel a korántsem szónoki kérdést *Erdély ügyében*. – Néhány hazafias szólam. Egy retorikus propaganda, amely befelé itthon lelkesít, és feléjük nem tesz semmit”.²⁰

Miközben hatékony kisebbségvédelmet sürgetett, megbecsüléssel, elismeréssel írt a reálsan látó fiatalok munkaközösségeiről, mindenekelőtt az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* műhelyéről. Az előbbiről ezt hangsúlyozta: „Az *Erdélyi Fiatalok* kezdettől fogva munkaközösség akart lenni. Fiatal erdélyi magyarok munkaközössége a legteljesebb erdélyi magyar jövőendő érdekében.” Működésüket illetően az „egységes és céltudatos falumunkát” tartja kiemelkedőnek: az önkéntes falumunkások módszertani kiképzését, az ösztönző hatású pályázati tételek alapján végzett „terepmunkát”, az adatfeldolgozást, a falufüzetek kiadását. Értékeléséhez hozzáfűzi: „Mennyivel igazabb és értelmesebb együttműködést teremtő munka ez, mint az uszító elfogultság és a szavaló irredenta...”.²¹ „Olvasmányok nem könnyű és nem vidám” – írja az újraindult *Hitel* első számáról –: „ha örülhetünk is annak, hogy odaát látják már a feladatokat, e kicsi örömek mögött ott ül a gond: még mindig ezek a feladatok. A tennivalók egyszerű listája súlyos diagnózis, az önvizsgálat eredményei alig-alig beszélnek olyan társadalomról, amilyen kívántatik. Szorongató dolgokat üzennek, és mégis, mikor az ember leteszi a füzetet, úgy érzi, mintha kicsit fölszabadult és megkönnyebbült volna. Ahogy megkönnyebbül a beteg, aki már tudja: miért és miben beteg”.²²

Amikor az *Ellenzék* mellékleteként Tamási 1939 októberében megindítja a rövid életű *Vásárnapi Szót*, Szabó Zoltán örömmel üdvözlí a Vásárhelyi Találkozó Hitvallását felerősítő vállalkozást, illetve László Dezső korelemző tanulmányát. „A veszély békéje kialakulóban az erdélyiek között” – adja hírül a *Magyar Nemzet* 1939. október 22-i számában. A szintagma a nemzeti lét fenyegetettségéből kiindulva érzékeli/értékeli az erdélyiek szemlélet- és magatartásváltását, elapadhatatlan ironiája azonban a veszély tudatában sem csak feléjük vág, „kik valóban vannak olyan magyarok a civódásban is, mint mi, hazaiak”. A Szellemi Honvédelem meghirdetője némi elégtétellel állapítja meg, hogy „Az ifjú csoportok végre nem egymás hibáit keresik, hanem egymás kezét, és nem egymás ellen állítanak őrseget, hanem együtt állítanak őrseget a romlás és a romlás egy magyar fajtája: a tétlenség ellen”.²³ Számomra nem kétséges, hogy Szabó Zoltán az *Új erdélyi tájékozódás* című László Dezső-tanulmányra reflektál, amelyben az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztője kifejti: „Nekünk erdélyi magyaroknak különösen Németh László útirajzán és Makkai Sándor *Nem lehetjén* keresztül kellett meglátnunk, hogy nem maradhatunk abban a szétszórt, szétszervezett, gyűlölködéstől szétrágott, ezer kü-

19 SZABÓ Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. In: *Ablakok* 247–270.

20 Uő: *Erdély ügyében*. I. h.

21 Uő: *A fiatalok társadalomkutató munkája*. In: *Ablakok* 38–42.

22 Uő: *Talán építő Erdélyt*. In: *Ablakok* 49–51.

23 Uő: *Zágon felől*. Magyar Nemzet, 1939. október 22.

lön darabban vonagló állapotban, amelyben a nemzeti gondolat új megfogalmazása talált bennünket”.²⁴

Kortársai és nemzedéktársai közül Albrecht Dezső, Asztalos István, Áprily, Berde Mária, Böződi György, Buday György, Dsida Jenő, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kós Károly, László Dezső, Makkai László, Makkai Sándor, a festő Nagy Imre, Nagy István, Reményik Sándor, Sütő András, Szabó Dezső, Cs. Szabó László, Szántó György, Szervátiusz Jenő, Tamási Áron, Tomori Viola, Venczel József neve fordul elő a leggyakrabban írásaiban. Akik közül Áprily, Dsida, Kós, Reményik és Tamási áll a legközelebb hozzá. „Kós Károly az, aki személyében és munkásságában legjobban megtestesítheti a mostani új erdélyi írás mibenlétét. Az író és polihisztor, aki maga vési és maga szedi betűit, aki maga nyomtatja a könyvét, tiszteletre méltó lenne még mint dilettáns szépíró is. Így a maga tehetségességében, a maga személyében is szimbóluma és megtestesítője annak az önmagára hagyatott, csak a maga erejéből teremtő és a maga talajára épített autonóm erdélyi művészetnek, amit a Céh is, a *Helikon* is, a *Pásztortűz* is képvisel.” Finom iróniával jegyzi fel Dsidáról, hogy „a neve Pesten éppen eléggé ismeretlen ahhoz, hogy jó költő legyen Erdélyben.” Nemcsak kitűnő formaművészetét méltatja, hanem *Pásztortűz*-szerkesztői érdemeit is számon tartja. Kiemeli, hogy sokat tett az erdélyi irodalom új irányaiért. Tamási Áron székely nyelvének és stílusának remekléseiben a 20. századi magyar regény újjászületését ünnepli.

SZABÓ ZOLTÁN IRODALMI FÖLDRAJZA

„A népi írók és gondolkodók általában nem országban és területben gondolkodtak – írja a 2011-ben napvilágot látott *Amerikai jegyzetek* utószavában András Sándor –, ezért nem is lehettek irredenták. Nem a »csonka ország« és az országrészek visszaszerzése foglalkoztatta őket, mert nem ország és terület, hanem a nép és a nemzet állapota volt a gondjuk”.²⁵ Ebből kiindulva érthetjük meg Szabó Zoltán irodalmi földrajzában fogalomhasználatát.

1) Táj, nép; ház, haza, tájhaza; nemzetség, nemzet, nemzetiség

A *Szülőföldem* méltatásának kezdő szekvenciáiban olvashatjuk: „A vonatban még együtt van a három nemzet, [...] és jelen van [...] a figyelő impérium.” Az országból a szülőfaluba érkezés „bűbájosan fortélyos és ügyeskedve kiszámított megrendezését” pedig ehhez méltó stílusesszközökkel írja le Szabó Zoltán: „Szép és izgató, ahogy a kisded Erdélyben a kisded Székelyföldre, s a kisded Székelyföldön a kicsiny Farkaslakára megérkezik, s ahogy a kicsiny Farkaslakán a könyv végére kiköt »ott a töben és kútfőben«, a farkaslaki temetőben, s megkér-di magától: »E káprázatban, az apám és az ősök sírjánál vajon feltehetem-e a kérdést: A mi-énk ez? – Nem tehetem fel, mert ez kérdés nélkül a miénk!« Farkaslakát érti, de ha visszafelé forgatja az ember az utat, tudja, hogy Székelyföldet és Erdélyt gondolja alatta”.²⁶ A hetvenes

24 LÁSZLÓ Dezső: *Új erdélyi tájékoztató*. In: *A kisebbségi élet ajándékai*. 136–144.

25 ANDRÁS Sándor: *Utószó*. In: Szabó Zoltán: *Amerikai jegyzetek*. Kortárs, Bp., 2012. 119–136.

26 SZABÓ Zoltán: *Mélységből villódzó színek*. In: *Ablakok* 110–112.

években Sütő András, amikor „hazai magyar irodalmat” mond, „ezen igen helyesen az erdélyi, a romániai magyar irodalmat érti”.²⁷

„Nézzük meg azt, hogy hol élünk, s eszerint beszéljünk.” Szabó Zoltán táj-, nép-, haza- és nemzetszemléletének megértéséhez alighanem ebből kell kiindulnunk. Elvégre a szülőház ember- és jellemformáló hatása életre szóló. Aminthogy a szülőház, a szülőfalu, a szülőföld fogalma is hazaméretűvé tágul. Visszamenőleg pedig szellemi szülőföldre ízesül. Ám akár a szülőággal is lehetne kezdeni ezt az algoritmust, és befejezni az anyafölddel. (Kányádit idézve: „Kívánhat-e ember többet: derékaljnak szülőföldet s két cserefa tömött árnyát szemfedőnek.”) „Ady a falujába ment haza” – jut eszébe az *Amerikai jegyzetek* írásakor Szabó Zoltán. „Tamási szép útleírásaiban mindig hazatért. A szülőfaluhoz az édesnek kijáró fiúi szeretet fűzte...” – jegyezte fel a *Szülőföldem* olvasása közben. „A nép fiának haza-képzete háztáji” – rögzíti Amerikában fiatal kori felismerését.²⁸ A falusi embert – idézte fel tardi megfigyeléseit 1970-ben Londonban – „részben helybeli, falun belüli kultúrhatások, részben falun kívüli kultúrhatások pallérozták. A régi Tard olyan falu, amelynek van külön egyénisége, külön jellege, a genius loci, a paraszti hagyomány, ház, viselet, népművészet, népdal, népszokások, fonó egymással összegeződő elemeivel föltétlenül nevelte a tardi gyermeket, az ízlését is”.²⁹

A *tájhaza* fogalmát a trianoni elszakíttottság erősítette fel. A nemzeti katasztrófa, a tágabb szellemi boltozatú haza elvesztése után a szülőföld értéktartományai, éltető hagyományai maradtak meg a kisebbségivé lett nemzetrészeknek. Amelyek az önfenntartó reflex ösztönös mozdulataival az egyetemes értékhorizont felé kívánták tágítani az agresszíven beszűkített látóhatárt. A *Tizenegyek* szervezői az „Egyetemes Élet székhely szavával” a világ szívéhez akartak eltalálni. A népi életforma ezeréves hagyományaira, a népi kultúra *világgegzére* alapozva próbáltak korszerű irodalmi/művészeti formanyelvet teremteni.

A *nép* fogalma tehát egyszerre volt szűkebb és tágabb a *nemzet*énél. Minthogy a népi életforma keretében más nemzetek fiaival is érintkezik (gondoljunk csak a Kárpát-medencei egyes lakosságú falvakra), nem elszigetelő, hanem összekötő lényegű, mintegy az *emberiség* irányába mutat. Nem véletlen, hogy a népi (székely) irodalomszemléletet képviselő Balázs Ferenc és Jancsó Béla az első világháború utáni tájékozódás során az egyetemesség viszonylatában tulajdonított értékképző jelentőséget a nemzeti önazonosságot kifejező erdélyi sajátosságoknak.³⁰ „A *nemzetség* szó, akárcsak a *nemzet* – fejti ki Szabó Zoltán – a *nemzés* szó leszármazottja, s nyilvánvaló, hogy a nemzetség emelt házat s hazát magának, s nem a házak vagy a haza földje szülte a nemzeteket”.³¹ A népfő a maga hazáját nem az országhatáron hagyja el, elmenőben nem a földjétől búcsúzik – olvasható érvelésében –, „hanem az emberektől: az övétől. A »búcsúzni szép nemzetemtől« nem a *natio hungarica*ra utal, nem is a *gens Hungarorum*ra, hanem a nemzetségre, az övéire. [...] A haza-érzés itt nem hazafias, hanem családias és személyes...”.³² Tamási *Virrasztása* kapcsán *végvári helyzet*nek nevezi a kisebbségit. És az erköl-

27 Uő: Sütő András: *Istenek és falovacskák*. In: *Ablakok*, 305–312.

28 Uő: *Amerikai jegyzetek* 71–72.

29 Uő: *Az elmélkedő ember (Véres Péterről)*. In: *Ősök és társak*. Szerk. CZIGÁNY LÓRÁNT. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1984. 168–206.

30 Vö: CSEKE PÉTER: *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat*. Balassi, Bp., 2000. 32–33.

31 SZABÓ ZOLTÁN: *Amerikai jegyzete*. 116.

32 Uő: *i. m.* I. h.

csi eszmerendszer primátusára hívja fel a figyelmet: „Egy végvárban más erények szükségesek, mint egy fővárosban, más erények kellenek ott, hol egy népet nemzetiségként kell megtartani; s mások ott, ahol egy nemzetet kellene eszményekkel éltetni”.³³

2) Állam, ország, állampolgár

A fentiekből logikusan következik, hogy Szabó Zoltán a *nemzet* kifejezést nem az *állam* vagy az *ország* jelentésének szinonimájaként használta, még kevésbé *nemzetállami* értelemben. Egyrészt a más országokban élő magyarokat éppúgy magyaroknak tekintette, mint a Magyarországon lakó magyarokat. Másrészt egyértelművé tette, hogy „a magyar ország” (sic!) nem föltétlenül azonos a mindenkori magyar állammal. „Az állam: intézmény. A nemzet: ember-ek”.³⁴ Fontos volt e distinkció, hiszen az akkori Magyarország nem képviselte eléggé a nemzet érdekeit (például a német expanzióval szemben). De nem tudta elérni azt sem, hogy a „magyarság autochton értékeit leginkább megőrző parasztságot társadalmi és gazdasági reformokkal talpra állítsa”.³⁵ A mi hetven felé járó nemzedékünk pedig eléggé megtapasztalhatta, hogy a kommunista Magyarország eleve lemondott a határon túl élő magyarokról, és állampolgárságuk szerint sorolta be őket.

Sárközi Mátyás feljegyezte, hogy Szabó Zoltán élete végéig hajthatatlan maradt a kommunista Magyarországgal szemben. Akkor sem látogatott haza, amikor az emigráns magyar írók műveit kezdték már Budapesten is kiadni. „Arról beszélgettünk – idézi fel 1983-as találkozásuk emlékét Sárközi –, hogy Zoltánt hivatalosan felkérték Magyarországról, látogasson el oda, mert új könyv jelent meg Tard társadalmi állapotairól, és az általa 1936-ban írt korszakos szociográfiai mű, *A tardi helyzet* szerzőjével kerekasztal-beszélgetést szeretnének rendezni a faluban. Szabó Zoltán azt válaszolta, hogy figyeli a magyar viszonyok javulását, de még nem látja elég kielégítőnek a politikai állapotokat ahhoz, hogy ő odalátogasson. Jöjjön ki a szociográfus és a tardi tanácselnök Londonba, rendezzék meg itt a beszélgetést”.³⁶

3) Otthon, otthonirodalom

„In sui genesis” nem azonos a *tájirodalom* fogalmával. Túlhaladja annak szűk körét: a távlatatlanság helyett a távlatteremtő képesség a legfőbb jellemzője. Az *otthonirodalom* fogalma ugyanakkor azt is sugallja, hogy miközben a szociográfus egyetemes nézőpontból közelít a tájhaza valamelyik vidékéhez, településéhez, városi vagy falusi közösségéhez, *otthonos* annak múltjában, osztozik jelenében, felelősen gondolkodik jövőjéről. A *hazatérő szavak* (b)irodalma ez tulajdonképpen; akkor mutatja meg igazi mivoltát, amikor közülük valótól tér vissza „világszerző” jelentés-árnyalataiban „mindennapi nyelvünk” alapeleme.

4) Diaszpóranemzet

Egy nép több nemzet címen huszonhat fejezetre tagolt gépiratot hagyott hátra Szabó Zoltán. Ezek a hetvenes években keletkezett szövegek (naplórészletek, vázlatok és feljegyzések) aztán az András Sándor szerkesztette 1999-es posztumusz kötet, a *Diaszpóranemzet* egyik

33 Uő: *Mű helyett az ember*. Tamási Áron: Virrasztás. In: *Ablakok* 118–125.

34 Sz. Z.: *Amerikai jegyzetek* 64.

35 CZIGÁNY LÓRÁNT: i. m. 55.

36 SÁRKÖZI MÁTYÁS: i. m. I. h.

meghatározó alappillérvé szervesültek. Amerikai tartózkodása idején kezdte „faggatni” azokat a közösségi értelmű-tartalmú szavakat, amelyek az egynemzetbeliek összetartozásának elemeit vagy kereteit jelölik meg: nép, nemzet, haza, magyar nyelv, Magyarország, magyar állam, magyarság. Elsőként ez a mondat bukkant elő: „Erdélyinek se a magyar ország a hazája, bár magyar”.³⁷ A *diaszpóranemzet* fogalmával azt kívánta jelezni, hogy egy-egy nemzetiség sok helyen élhet, s egy-egy nyelvet több, egymástól különböző nemzetiség beszélhet, s így „maga a nyelv nem lehet a nemzetiség meghatározója”. A diaszpóranemzet használatát az a szándék is sugallta, hogy a magyarokat megóvhassa a lefegyverző önsajnálát ódiumától, a nemzethalál rémületétől.³⁸

5) Irodalmi nemzet

Szabó Zoltán alig huszonnégy évesen vált az irodalmi nemzet tagjává, amikor pályakezdő művéről, *A tardi helyzetről* olyan nagyságrendű és egymástól eltérő beállítottságú szerzők írtak terjedelmes tanulmányokat, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Bibó István, Braun Róbert, Darvas József, Fábry Zoltán, Kassák Lajos, Kodolányi János, Oláh György, Rónay György, Török Sándor, Veres Péter. Magát a fogalmat majd ő teszi közzismertté az emigrációban, bár 1933-tól már kereste azokat a szellemi társakat, akik közösségi vállalkozásnak tekintik a magyarság ügyeit. (A vele rokon gondolkodású Németh László ezt akkoriban így fejezte ki: „Az író – vállalkozás.”)

Már rég nem ír szociográfiai műveket – az emigrációban ezt nem is tehette volna –, amikor az irodalmi nemzetre vonatkozó nézeteit 1974-ben összefoglalta. A nagyobb összefüggésekre rálátó esszéíró alapállásában könnyűszerrel felfedezhetjük a pályakezdő művek recepciótörténeti tanulságait is: az irodalmi nemzetbe kerülhet minden írott mű, ha irodalmi értékű nyelven, olvashatóan fejezi ki a mondandóját. A historikus, az irodalomtörténész, a filozófus, a fizikus, a szociológus, ha szaknyelven ír, szakember marad. S ha a magyar tárgyú mű szerzője nem magyar? Az irodalmi nemzetben helye van az angol történésznek, francia esztétának egyaránt, „ha nemcsak magyarul ért, hanem a magyarságot is érti.”

Axiomatikus tömörséggel fogalmaz: „Az irodalmi nemzet: közösség. Község az egyén művéről csak akkor tud, ha ez megjelent. Akkor, amikor a mű hozzáférhetővé vált. Mivel ki-nyomtatották. A művészt a közösségbe a műve viszi: e nemzetbe már felnőttként születik bele. Hogy ki hány éves korában? Volt, aki már húszévesen vált e nemzet részévé. Volt, aki évtizedekkel a halála után. A késedelem, a megjelenés, nem árt a műnek, ha életrevaló. [...] Ebből a nemzetből állam kiutasítani senkit se tud: ha műve benne marasztalja. Kormányok csak az irodalomfejlődést gátolhatják. Ez azonban a nemzetet szegényíti. [...] Ami magyarul irodalom: egy irodalom marad. Több egységben, több központtal. [...] Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. [...] A Római Birodalomról az maradt meg, ami latinul kifejeződött”.³⁹

Az irodalmi nemzet fogalma 1990 után sem vált időszerütlenné. Egyre inkább az ország és a nemzet helyére került. Az 1999. évi Tokaji Írótábor tanácskozásainak is ez volt a hívó szava és programja. Pár évvel később *Az „irodalmi nemzet” szószólója* címmel olvashattuk Pomogáts

37 SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Osiris, Bp., 1999. 41.

38 Vö: ANDRÁS Sándor: *Eligazító előszó*. In: SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. 5–10.

39 SZABÓ Zoltán: *Hungarica varietas (Korkép 1974-ből)*. In: *Ablakok* 298–305.

Béla tanulmányát „a hazatérő” Czigány Lóránt munkásságáról: „Az emigráció mint politikai létezésforma elveszítette értelmét és jelentőségét, a nyugati magyar irodalom képviselőinek nagy része, legalábbis műveivel, ahogy Czigány Lóránt is, hazatért, az »irodalmi nemzet« fogalma azonban ma is összefoghatja azt az emberi közösséget: a tizenötmillió magyart, amelyet öt-hat államba és szerte a nagyvilágon diaszpórába szórt szét a történelem”.⁴⁰ Ezt követően adta Pomogáts Béla egyik tanulmánykötetének ezt a címet: *Irodalmi nemzet*.

A VILÁG, AMELYBE BELESZÜLETIK A MŰ

„Szabó Zoltán egyszerre volt homo politicus és homo aestheticus – halála után ekképpen jellemezte őt küzdőtársa, Czigány Lóránt. – Alkata, hajlama, tehetsége embersége, ízlésének finnyassága, csalhatatlan formaérzéke szerint harmóniára törekvő homo aestheticus; akarata, küldetéstudata, lucidus elméje, helyzetelemző képessége, tettvágya és igazságszeretete miatt pedig elkötelezett ember: homo politicus”.⁴¹ Már szociográfusként is problémaérzékenység, igazságérzet, ténytisztelet, helyzetelemző képesség, személyes jelenlét, arányosan tagolt mondanivaló, érzékletes stílus jellemezte. Esszéíróként ugyanezeket az erényeket kamatoztatta, különösen karakteres íróportréiban, melyek „sohasem pepecselő miniatűrök vagy krétarajzvázlatok, hanem pasztellszínekkel, impresszionista technikával megalkotott arcképek háttérrel, enteriőrrel vagy a tájjal, amelyhez tartoznak”.⁴² Ezt helyezi „szövegkörnyezetbe” akkor is, amikor az *Anyám könnyű álmat ígér* francia műfaj-tipológiai „társbérleti” viszonyáról elmélkedik.⁴³

Sárközi Mátyás szerint mestere élete végéig tisztában volt azzal, hogy nem mindennapi intellektus, méltónak kell lennie önmaga színvonalához, tehát minden időben „a tökély gyötörődő igényével” alkotott.⁴⁴ Ez akkor a legnehezebb – és alighanem a legeredményesebb –, ha valaki több évtizeden át ugyanahhoz a témához/témakörhöz/témakörökhöz nyúl vissza. Ez figyelhető meg például Németh László vagy Szabó Zoltán működésében. Minthogy orvos is volt, Németh László elsősorban a „fenomén”-t érzékelt Tamásiban, a rendkívüli tehetség termésetrajzát vizsgálta. Szabó Zoltánt a „lélektani mélységekből villódzó színek” töltötték el ámulattal. Mindkét analitikus megközelítés Tamási javára szolgált.

Szabó Zoltán 1939-ben, 1942-ben, 1943-ban, 1947-ben, 1961-ben, 1966-ban és 1967-ben írt Tamásiról. Aki manapság – mondhatni: egy „lélegzetvétellel” – olvassa újra a könyvfejezetbe rendezett szövegeket, az tapasztalhatja, hogy az idő mennyire egylényegűvé szikkasztotta az évgűrűszerűen kiteljesedő szövegeket.

Az irodalomtörténet-írás egy hírlapi riportsorozatot (*Bajlított földön*. Brassói Lapok, 1934. július 27.–szeptember 3.) tekint a *Szülföldem* előképeként. Tamási „átszerkesztett” változatában építi be ezt 1939-ben klasszikus érvényű művébe, de „csupán” némi címváltoztatással (*Bajlított szülföldön*) veszi fel 1943-as publicisztikai gyűjteményébe is. Nyilvánvalóan más

40 POMOGÁTS Béla: *Az „irodalmi nemzet” szószólója*. Új Forrás, 1997. 9.

41 CZIGÁNY Lóránt: *Homo politicus*. In: *Gyökértelen...* 36–63.

42 Uő: uo.

43 SZABÓ Zoltán: *Sütő András: Istenek és falovacskák*. I. h.

44 SÁRKÖZI Mátyás: *i. m.* I. h.

a Tamási-szövegek történelmi akusztikája 1934-ben, 1939-ben és 1943-ban. Amit ez utóbbi gyűjtemény, a *Virrasztás* kapcsán Szabó Zoltán kiemel, annak esztétikai konnotációja van. Szerinte a *Bajlított szülőföld* azért a kötet legszebb írása, mert Tamási itt (is) „társadalomkutató értelemmel vezeti, s atyafiságos szeretetbe mártja a tollát”; érzelmes társadalomrajzot készít, s „az »érzelmes« itt dicséző jelző, művésziileg is”. Ezt fejt ki aztán később tág amplitudiójú írásaiban: „Tamási Áron íróként hű maradhatott népének esztétikájához is, mert Farkaslakán a székelyeknek volt is, van is esztétikája, a falunak is van külön határozott és kialakult identitása”. De van mindenekelőtt erős igazságérzete, vannak eszményei. „Írásaiban az elveszett Paradicsom kísérletezik a visszajövetellel.” Tamási Áron könyveiben a letűnt paraszteleforma művészpárlata marad fenn – búcsúzik Szabó Zoltán barátjától a pátoszatlan örökkévalóság kanonizációjával.⁴⁵

Végül is: mit vár el a társadalomrajz művelőjétől? Szerkesztési műgondot, stílári fegyelmet s a valóságábrázolásnak a lélekrajz felé való elmélyítését.⁴⁶

A MAGYAR SZOCIOGRÁFIA ERDÉLYI MŰVEIRŐL

A trianoni változások után az elszakított területek városaiban megindult, majd felgyorsult a centripetális erőként ható asszimiláció. Ilyen körülmények között – ismeri fel a harmincas évek elején Szabó Zoltán – az értelmiségi pályára készülő kisebbségi fiatalok figyelme az úgynevezett alsóbb néposztályokra irányult, merthogy a „népi szinten élő magyarság” őrizte meg leginkább a nemzeti önazonosság-tudatot, amelynek ébrentartása kisebbségi helyzetben létfontosságú volt. „A felvidéki falukutatás a *Sarló*val indult, és a *Sarló*val jutott zsákutcába. A politikai eltolódás megsemmisítette a *Sarló* eredményeinek az értékét, ami maradt, pártpolitikai szempontból elfogult munka...” – vont le a tanulságokat 1934-ben. A *Sarló* vezetőjét, a Temesvárt született Balogh Edgárt 1935-ben kiutasították Csehszlovákiából. A falukutatás módszereivel és gyakorlatával ismerkedő Szabó Zoltán már ezt megelőzően felismerte: a falumunka legfontosabb követelménye, hogy az *politika fölötti politika* legyen. Ezt az alapállást képviselték a megismerést az építéssel egybekapcsoló – felezeti kerekben nevelkedett – erdélyi falukutatók, akiknek eredményei „például szolgálhatnak a magyarországi szociográfiai akció számára is”.⁴⁷

Hogy Szabó Zoltán már egyetemi hallgató korában élénk érdeklődést mutatott a falukutatás elméleti és módszertani kérdései iránt, ahhoz kétségtelenül hozzájárult a *Sarló*, az Erdélyi Fiatalok, a Bartha Miklós Társaság, a Szegedi Fiatalok népmegismerő mozgalma. Ő maga azokat a tematikus pályatételeket emeli ki, amelyek meghirdetéséhez az *Erdélyi Fiatalok* kérdőívet mellékelte – nemcsak a folyóiratban, hanem külön falufüzetben is (*Hogyan tanulmányozzam a falu életét?*)⁴⁸ Minthogy a kolozsvári falukutató műhely közvetítései révén némi képp betekintést nyert az európai hírű román szociológiai iskola munkásságába, a helyszínen is látni akarta a bukaresti Szociológiai Intézet működését.

45 SZABÓ Zoltán: *Búcsú Tamási Árontól*. In: *Ablakok* 153–164.

46 SZABÓ Zoltán: *Az elmélkedő ember*. I. h.

47 SZABÓ Zoltán: *A fiatalok társadalomkutatók munkája*. I. h.

48 DEMETER Béla: *Hogyan tanulmányozzam a falu életét?* Erdélyi Fiatalok kiadása, Kolozsvár, 1931.

A Németh Lászlóval, Keresztury Dezsővel és Boldizsár Ivánnal tett romániai látogatás során személyesen is megismerhette Gusti professzort és tanítványait. Szabó Zoltánt mindezekelőtt a módszer érdekelt. Akkor már ismerte az amerikai kutatásokat, a tanyakutatást végző Buday Györgyék figyelmét is felhívta New York állam területének szociográfiájára.⁴⁹ Gusti tanítása nélkül *A tardi helyzet* kérdőíves fejezetei sem születtek volna meg – emlékezett vissza a látogatásra Boldizsár Iván 1986-ban. A „Mit ettem ez a héten?” és a „Mi szeretnék lenni?” kérdésekre adott válaszok keltették a legnagyobb feltűnést és megdöbbenést.⁵⁰ *A Vihar egy útirajzban – s körülötte* című áttekintésében Monostori Imre is kiemelten szól arról, hogy a tardi helyzet bemutatására készülődő szociográfus a román szellemi élet nagy pozitívumának tartotta a népi értékek tudatos föltárását.⁵¹

A magyar szociográfia erdélyi alapművei közül a leginkább a *Szülőföldem* nyerte el – életre szóló élményként – Szabó Zoltán tetszését. *A rög alatt* – jóllehet az *Erdélyi Fiatalok* megszervezte az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet tordai kiadványának magyarországi terjesztését – valószínűleg nem került a kezébe. Tamási Áron mészkői búcsúbeszéde kelti fel rokonszenvét Balázs Ferenc iránt. Nagyra tartja a *Hite*ben induló Böződi György tehetségét, üdvözli a segítségért kiáltó *Székely bánja* kiadását, de tudomásunk szerint elemzésével nem foglalkozott. Annál inkább a „vihargügnök”-ként aposztrofált Kós Károllyal. Pontosan a két világháború közötti otthonirodalom (Molter Károly) előképének tartott *Erdélyjel* (1929) és *Kalotaszeggel* (1932).

A „kultúrtörténeti vázlat” hiányérzetet kelt benne, s kimutatja a kötet szervi hibáit. Úgy látja, hogy Kós sikertelenül próbál történelmi háttérrel teremteni a korabeli transzszilvanista tudat számára. A „regionális jelleg” rögzítése írásban, rajzban, képekben – nem szervesül úgy, mint az építész Kós alkotásaiban. „Ahogy az igazi építészet illeszkedik a földrajzi környezethez, a valódi irodalom a nyelvben találja meg a maga környezetét, földjét, alapját, és nagyon kevésbé abban, ami nem anyaga, hanem témája geográfiai környezetében. Közös építészetet lehet egy tájegységre építeni, közös kultúrát, közös irodalmat már valamivel kevésbé”.⁵²

A *Kalotaszeg*ről már sokkal jobb a véleménye. Valósággal felszabadítólag hat rá, hogy választott hazájában Kós közel tudott kerülni a néplélek rezdüléseihez is. Ez a kötet inkább Kós szellemi önárcképe, háttérében a *választott szülőföld* népének és földjének a bemutatásával. Nem elégszik meg a tudományos leírással (a földrajzi, történelmi, néprajzi és művészettörténeti *elmélkedésekkel*), a művészi ábrázolás eszközeivel is igyekszik megörökíteni ennek a sajátos hangulatú tájegységnek a világát (rajzok, metszetek). Ugyanakkor a fantáziának is szerepet juttat: szépirodalmi fogantatású részeket is beiktat a műbe. Az írói fantáziával igyekszik pótolni mindazt, amit a tudomány addig nem tudott erről a tájegységről kideríteni. Ami a heterogén művet mégis *egységbe* fogja, az a minden műfajon átsugárzó *tárgyszeretet*. E tekintet-

49 VARGA Katalin: ...akciónk egészen komoly. Szabó Zoltán levelei Buday Györgyhez, 1934–1935. Forrás, 20012. 6. 75–92.

50 BOLDIZSÁR Iván: *Utazás a Regátban és Erdélyben, 1935-ben*. Kortárs, 1986. 6. 87–98. és 7. 99–113. Ua. in: NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Szerk. NAGY Pál. Mentor, Marosvásárhely, 2001. 289–328.

51 MONOSTORI Imre: *Vihar egy útirajzban – s körülötte*. In: Uő: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Magvető, Bp., 1989. 217–218. Ua. in: NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Szerk. NAGY Pál. Mentor, 2001. 355–380.

52 SZABÓ Zoltán: *Kós Károly: Erdély*. In: *Ablakok* 75–77.

ben – mutatis mutandis – a tíz évvel később született *Szerelmes földrajz* genezisé is elősegíthette.

A *Szülőföldem* kapcsán helyesli, hogy az író kevés figyelmet szentel a népi élet felszíni fodoródásainak, annál többet a mélységből villódzó színeinek. Ennek köszönhetően válik nemzeti és egyetemes értelemben is „közhaznává” ez a kötet: a) „a hazát a székelység érzékeltetésével megint gazdagabbá teszi”, b) egyszersmind „alkalmat ad az írónak arra, hogy magyar, tehát emberséges és tisztult véleményt adjon a világ dolgairól.” Művészetének értékérvényesítő hatását 1966-ban ekképp idézi fel: „Eszményei nem annyira földi síkon fekszenek, mint inkább az ég félgömbjére vannak felfüggesztve, mint a csillagok. Hősei időnként fölneznék e csillagokra tanácsot kérni, vagy biztatást nyerni. Nem érzelmesen teszik ezt, nem lapos és sunyin érzelgő pillantással, hanem bátran és merészen. Hogy az érzelmességnek még a gyanúja se maradjon, e hősök egy szemhunyorítással kacsintanak a csillagokra. A csillagoknak, úgy látszik, ez, mert gyakorta visszahunyorítanak. Egyezség van közöttük”.⁵³

A *Magyarország felfedezése* új sorozata a műfaj vérátömlesztésének ígéretét is jelezte a hatvanas évek derekán. Újból megszólal a szociográfia műfajában Féja, Kodolányi, a mélységet a magassággal egybelátó/szervesítő fiatalok (Csoóri, Csák) alakítják a közgondolkodást. Nem tudjuk meg, hogy mi erről Szabó Zoltán véleménye. A könyvek esetlegesen jutnak el hozzá, a véletlenek összjátékának köszönhetően. Miként az *Anyám könnyű álmot ígér* is. Amikor kézbe veszi a kötetet, elsődlegesen arra kíváncsi: milyen gondolkodó ez híressé vált erdélyi író? A Sütő-esszék és -drámák még inkább meggyőzik. Az esszék kapcsán kifejtett gondolataiból megtudjuk, hogy a szociográfiai műfaji gondjai az emigrációban is foglalkoztatták Szabó Zoltánt. Kimutatta ugyanis, hogy Sütő környezetrajzba helyezett csoportképe és csoportképben megjelenített önarcképe voltaképpen szerves építkezés eredménye: a (magyar) hagyományoké és a (francia) modernitásé.

„Az *Anyám könnyű álmot ígér* annyira nevezetessé vált, hogy számos méltányolója még a műfajában se tudott megegyezni. Volt, aki szociográfiának vélte, mivelhogy faluhelyre visz el a könyv. Az átlagolvasó regénynek érezte, mert szövegében emberek, jellemek, figurák dús tenyészetével találkozott s ezek meg-megszólaltak, egymással beszélgetésbe elegyedtek. Én magam – ha volnának skatulyázó hajlamaim – annak idején alighanem regényes önéletrajznak könyveltem volna el e munkát azon az alapon, hogy ha már kialakult a *biographie romancée* műfaja, legyen erdélyi párja az *autobiographie romancée* műfajában, amely környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van”.⁵⁴

SZABÓ ZOLTÁN MUNKÁINAK ERDÉLYI RECEPCIÓJA

A *tardi helyzetről* a *Hitel* köréhez tartozó Szenczei László ír mindjárt a kötet megjelenése után – a *Pásztortűz*ben. A „komoly irodalmi és tudományos eszközökkel megrajzolt helyzetkép” szerinte nemcsak kordokumentumként („meggyőző korbizonyoságként”) állja meg a helyét, hanem irodalmi alkotásként is. Nem hivatkozandó, ahogy a nyomort megjeleníti; „fegyelmezett” Szabó Zoltánnak még a szomorúsága is: mintha hősei lemondását akarná tolmácsolni. „Iro-

53 Uő: *Búcsú Tamási Árontól*. I. h.

54 Uő: *Sütő András: Istenek és falovacskák*. Ablakok 305–312.

dalmisága – olvasható az elemzésben – sohasem lépi túl a szociális szolgálat határait, s ez a nemes egyensúly valóban túlemeli a szokványos irodalmi műfajokon, a szeretetnek és az erkölcsi eszmének abba az ősi költészetébe, melynek levegőjében az Evangéliumok lebegnek. Higgadt ismeret és szeretetteljes költészet vegyülete...” Arra kíváncsi, hogy mi erre a politika válasza. Mert: „nem cselekedni a megismerés után: végzetes következményekkel járhat...”⁵⁵

A Balázs Ferencet búcsúztató *Erdélyi Fiatalok*-számban, 1937 nyarán László Dezső a fiatal szociográfusok egymás után felzárkózó nemzedékéről beszél a *Puszták népe* (Illyés Gyula), *A tardi helyzet* (Szabó Zoltán), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre) kapcsán. Azok között a művek között helyezi el *A tardi helyzetet*, amelyek érezhetően felrázták a szociális lelkiismeretet, és felvállalták a nemzetnevelés gondjait.⁵⁶

A dogmatizmus nyűgeitől nehezen szabaduló *Korunk a Puszták népe*, *A tardi helyzet*, *Az Alföld parasztsága* megjelenéséig *figyelemelterelésnek* tekintette a szociografizálást.⁵⁷ Ezt követően már a *figyelemfelkeltést* exponálja. Remenyik Zsigmond meglátásai műfajelméleti szempontból is tanulságosak. Nem ideológiai preconcepciók alapján közelít Szabó Zoltán kötetéhez, hanem *A tardi helyzet* kiváltotta olvasói élményeit próbálja a maga írásművészeti/esztétikai értékrendjében értelmezni. Így jön rá arra, hogy az író azért tudott olyan „mély hatást kiváltó, kétségbeejtő mélységeket, rémisztő aktualitásokat idéző” – „regénynél érdekesebb” könyvet írni, mert hosszú ideig együtt élt a Borsodi-hegyek közé ágyazott, kétezer lelket számláló település lakosaival, s így „a forró élmény” hitelesítő erejével érzékeltethette „a paraszti sors égbekiáltó igazságtalanságait”. Amelyek milliók pusztulásához vezetnek. „Nagy, nagy könyv a Szabó Zoltáné, és példamutató szolgálatában” – olvasható értékelése summájában. Őszinte rokonszenven kívül legmélyebb tisztelet illetheti meg érte, mint egy becstelen kor érdemes kutatóját, aki osztályhelyzeténél fogva érdektelenül, de mélységesen érdekelve emberi igazságosságában és önérzetében, képes volt meglátni és megmutatni is, hogy szenved és pusztul, romlik reménytelenül Európának egy, a többenél semmivel sem jelentéktlenebb falujában a paraszt”.⁵⁸ Remenyik tehát ezúttal felfedezi azt, ami ebben a műfajban a „regénynél érdekesebb”: a *szociográfia* műveléséhez a kívülállás tárgyilagos szemlélődését biztosító *világtávlat* és a feltárt mikrovilág bensőséges ismerete szükségeltetik.

Veres Péter viszont szemére veti Szabó Zoltánnak, hogy nem jól látja a kivezető utat. Nem a földreform „a tardi helyzet megoldásának” útja, hanem az új társadalmi rend. A Sarló-mozgalmat az egykori Csehszlovákiában elindító Balogh Edgár 1937 elején azt értékeli a *Korunk* hasábjain, hogy a Kárpát-medencében úttörő szerepet vállaló fiatal magyar szociográfus-nemzedék „nemzeti és szociális eszmélkedésében egy mindenképpen korszerű realizmus tör magának utat”, amely átalakítja az irodalmi ízlést és az irodalmi tudatot: „A fiatalság szociográfiai érdeklődése az egyszerű néptanulmányokon túl kitermelte magából és divattá tette azt az új irodalmat is, amely közvetlen helyi élmények alapján a magyar milliók életéről, a földműves és munkás egyszerű sorsáról, a kisember állapotáról szól. *A tardi helyzet*, a *Puszták népe* és *Az Alföld parasztsága* megjelenésével átütő győzelmet aratott ez az új irány.”⁵⁹

55 SZENCZEI László: *Szabó Zoltán: A tardi helyzet*. Páosztortűz, 1936. 19. 403.

56 L. D. [László Dezső]: *Kovács Imre: A néma forradalom*. Erdélyi Fiatalok, 1937. 2. 13.

57 NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia (1930–1938)*. Gondolat, Bp., 1985. 69–70.

58 R. Zs. [REMEYIK Zsigmond]: *Szabó Zoltán: A tardi helyzet*. *Korunk*, 1936. 7–8, 684–686.

59 BALOGH Edgár: *A társadalomrajztól a társadalmi vallomáig*. *Korunk*, 1937. 3. 261–264.

Két hónappal később Gaál Gábor a klasszikus irodalmi formák széteséséről beszél a népi szociográfia előretörése kapcsán, és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmányában a műfaj azóta is sokat idézett meghatározására vállalkozik. Ő már nem azt mondja, amit fél évvel korábban Veres Péter állított, hogy a szociográfiának nincs szociológiai érvényessége, ellenkezőleg: *a szociográfia jóval több, mint csupán szociológiai diszciplína*. Hiszen „meghaladja a pragmatikus értelemben vett tudományt”; vagyis: *társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező irodalmi alkotás*.⁶⁰

Ezt követően egészen 1939 őszéig alig volt olyan lapszám, amelyikben a *Korunk* ne hallatta volna szavát a szociográfiai tényfeltárás kapcsán. *A legnagyobb magyar falu* (Darvas József), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre), a *Futóhomok* és a *Parasztok* (Erdei Ferenc), a *Számadás* (Veres Péter), a *Cifra nyomorúság* (Szabó Zoltán), a *Magyar város, magyar falu* (Erdei Ferenc) mind-mind méltó elismerésben részesült. Ugyancsak rendkívül lényeges, hogy a szerkesztőség kiállt a Magyarországon perbe fogott fiatal szociográfusok mellett; szorgalmazta, hogy a nagy visszhangú *Magyarország felfedezése* könyvsorozat betiltását követően induljon be az *Erdély felfedezése*.

A *Pásztortűz* és az *Erdélyi Helikon* hasábjain is nyomon követhetjük azt, hogy a népi írók miként avatták „nemzeti műfajjá” a szociográfiát. A *Puszták népétől* kezdve egészen Szabó Zoltán 1942-es *Szerelmes földrajzáig*. A *Pásztortűz*ben a fiatalon elhunyt Kováts József ír *A Vaskapun túl* című ókirályságbeli naplóról,⁶¹ Böződi a *Szerelmes földrajz*ról. A „könyörtelenül igazlato” könyvhöz, *A tardi helyzethez* viszonyítva Kováts túl könnyűnek találja a kis útikönyvet (csupán eleven, gördülékeny stílusát dicséri), Böződit pedig a *Szerelmes földrajz* „szellemi honfoglalása” nem elégti ki. A kisebbségi helyzetben szocializálódott fiatal író nem vette észre, hogy a könnyed, színes elbeszélő formában – mely átmenet a napló, a regény, az útirajz között – újfajta magyar hazaszeretet bujkál. Fellengzősnek tartja Szabó Zoltánt, aki: „Idézetek szárnyán járja be térben és időben az országot, mint akinek nem maradt más, csak a menekülés a rút valóság elől... [...] Egy hatalmas karlendítéssel letörül mindent erről a földről: államot, nemzetet, fajt és embert, hogy pusztán maradjon a föld, és úgy népesíthesse be, azzal aggaszthassa teli, ami neki tetszetős.” A *Székelly bánja* – alapvetően történelmi beállítottságú – szerzője egyenesen bántónak találja, hogy Szabó Zoltán a haza történelmi és földrajzi fogalmából „fellengzősen” elveti a történelmit, mert a haza „történelmi értelme sűrölja a nemzetet”, viszont a földrajzi értelme „valóságosabb dolog, elsődlegesebb élmény”.⁶²

Az Osztrák–Magyar Monarchiában eszmélkedett Molter Károly egészen más értelmezéssel lepi meg az *Erdélyi Helikon* olvasóit. Szerinte a *Szerelmes földrajz* nemcsak földrajz. „Minden tudomány ilyen lesz, ha író lelkesíti át. [...] A tudományba kevert érzélem ugyanis költőivé, zeneivé nemesíti a száraz tudnivalót, megzendül a verslábak ütemére a talaj és a táj, és hallván a dalt, egyszerre többet ismersz meg hazádból, mint pusztá szemmel, sőt azt a földadarabot is jobban szereted meg, amelyen születted, ha ilyen könyvet elolvastál.” A korban uralkodó *geopolitika* helyett „helyénvalóbbnak” tartja a *geopoétikát*, merthogy mélyebb tartalmat ad annak a *földpolitikának*, amelyet Szabó Zoltán *A tardi helyzettel*, a *Cifra nyomorúsággal* és a

60 GAÁL Gábor: *A mai magyar szociográfia és az irodalom*. *Korunk*, 1937. 5. 406–410. Újraközölve in Uő.: *Válogatott írások I.* Szerk. SUGÁR Erzsébet. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1964. 607–613.

61 KOVÁTS József: *A Vaskapun túl*. (Szabó Zoltán könyve). *Pásztortűz*, 1937. 13–14. 279–280.

62 BÖZÖDI György: *Szerelmes földrajz*. *Pásztortűz*, 1942. 8. 363–364.

francia *Összeomlás* élményével sugallt. Szabó műve – olvashatjuk érvelésében – „nemcsak magyar stílusbravúr és nyelvi kivirágzás, nemcsak az igazság szépségének propagandája, hanem a legnemesebb hazaszeretet előtanulmánya, a szív megagitálása, honvédelmi politika, mely sohasem válhat csúnya dallá...”.

A huszonnégy kisebbévi irodalmi tapasztalatai alapján Molter kimondja: „Prózánk és költészetünk túlnyomórészt földrajz-szerelem volt, főként eleinte. Csak később lett belőle történelem, majd szociológia, és sehogy se tudott egyenest politika lenni. Szabó Zoltánnál se lett az, még a könyv elején se, ahol pedig magyarázatképpen sok a társadalmi elmélkedés meg a geopolitika. De amint a költők és írók műveinek föltárása következik, amint úton vagyunk, és a helyi színek legtarkább előadásában gyönyörködünk, egyszerre csak Utazni kezdünk! Kemény parasztszekéren, melybe két nagyon is összeillő lovat fogtak: a délibábos Képzletet és a magyar reális Költészetet. S egyelőre elképzelhetetlen Szabó Zoltánnál jobb kocsis ilyen fogat bakjára”.⁶³

A GEOPOÉZIS KIHÍVÁSA

A régi *Korunk* foglalkozott vele a legtöbbet. De a mostani sem feledte. Születésének centenáriumán Sárközi Mátyás idézte fel életpályáját. Czigány Magda szigetmagyarság-könyvét⁶⁴ és az ugyancsak centenáriumi kiadványként napvilágot látott *Amerikai jegyzeteket* ajánlottuk olvasóink figyelmébe.

„Ma Szabó Zoltánnak szobra áll Tardon, a Bretagne-i házban emléktábla hirdeti, hogy ott lakott.” Remélhetőleg egyszer majd mindkét emléktáblára rákerül: „Élete a politikai tiszteség példája volt, íróként a tiszta gondolatok és tiszta stílus mintaképe”.⁶⁵

THE LOVER OF PURE THOUGHT AND STYLE ZOLTÁN SZABÓ'S APPROACH ON VALUE

Keywords: homo aestheticus, homo politicus, literary geography, literary nation, sociology, sociography

Zoltán Szabó (1912–1984) became known in Transylvania of interwar years mainly through his works in the field of sociography: *A tardi helyzet/The Situation of Village Tard* (1936), *Cifra nyomorúság/Gaudy Misery* (1938) and *Szerelmes földrajz/In Love with Geography* (1942). The press debate of that times regarding the travel diary entitled *Magyarok Romániában/Hungarians in Romania*, published recently by Pál Nagy (Mentor, 2001), reveals that Szabó visited in 1935, together with László Németh, Dezső Keresztury and Iván Boldizsár, the workshop of young Romanian sociologists from Bucharest.

The author of the study does not focus this time on the sociographer Zoltán Szabó, but on the literary man, who succeeded to present the values of the Transylvanian literature. What determined the

63 MOLTER Károly: *Szerelmes földrajz*. Erdélyi Helikon, 1943. 1. 53–55.

64 DÉNES Gabriella: *Magyarok a szigeten*. Korunk, 2012. 113–114.

65 SÁRKÖZI Mátyás: i. m. I. h.

young arts student to be concerned with the problems Hungarians torn away from the rest of the nation? His revelations were determined by his studies on the right of philosophy, together with the search for spiritual partners able to objectively approach the problems of Hungarians in the Carpathian Basin.

Due to his capacity of orientation and ability to see the essentials, Péter Cseke places Zoltán Szabó besides some great names of Hungarian literature: Aladár Kuncz and László Németh.

CEL ÎNDRĂGOSIT DE GÂNDUL ȘI STILUL PUR VIZIUNEA VALORII ÎN OPERA LUI ZOLTÁN SZABÓ

Cuvinte-cheie: homo aestheticus, homo politicus, geografie literară, națiune literară, sociologie, sociografie

Numele lui Zoltán Szabó (1912–1984) a devenit cunoscut în Transilvania dintre cele două războaie mondiale mai ales datorită operelor sale sociografice: *A tardi helyzet/Situația satului Tard* (1936), *Cifra nyomorúság/Mizerie cu zorzoane* (1938) și *Szerelmes földrajz/Îndrăgostit de geografie* (1942). Din dezbaterile de presă a vremii privind jurnalul de călătorie intitulat *Magyarok Romániában/Maghiari în România*, publicat de recent de Pál Nagy (Mentor, 2001) cunoaștem faptul că Szabó a vizitat în 1935, împreună cu László Németh, Dezső Keresztury și Iván Boldizsár, atelierul tinerilor sociologi români din București.

Autorul studiului nu prezintă de această dată sociograful Zoltán Szabó, ci atrage atenția asupra omului de litere, care a reușit să conștientizeze valorile literare maghiare din Transilvania. Ce l-a determinat pe studentul la litere abia trecut de douăzeci de ani să se ocupe de problemele maghiarimii rupte de națiune? Revelațiile sale au fost influențate atât de studiile de filozofia dreptului, precum și de căutarea unor parteneri spirituali, care să abordeze cu obiectivitate problemele maghiarimii din Bazinul Carpatic.

Datorită capacității de orientare și de a vedea esența lucrurilor, Péter Cseke îl așează pe Zoltán Szabó lângă nume mari din literatura maghiară: Aladár Kuncz și László Németh.